

ערכין - מחקרים במשנה ובתוספתא

מאת הרב ד"ר יוסף מרקוס, מוסד ביאליק, ירושלים תשפ"ד (301 עמ')

הרב ד"ר יוסף מרקוס הוא תלמיד חכם, מרצה וחוקר תלמוד המתמחה בענייני קדשים בספרות התנאים ותקופתה. בהמשך לספרו הראשון: "מכפרת המקדש לכפרת הקהל: יום הכיפורים במקדש במקורות התנאיים", מוגש לפנינו ספרו המקבץ כ-20 עיונים מחקריים במסכת ערכין. רובם הגדול רואים אור לראשונה בספר זה, ורק שלושה פורסמו בעבר בכתבי עת שונים.

בין נושאי הספר: מקומו ותפקידו של הכוהן בפרשת ערכין, תוך בחינת היחס בין התיאור בפסוקי התורה לתיאור בדברי חז"ל במשנה ובתוספתא, וכן במקורות חז"ליים וחז"ל-מקראיים נוספים; יחסם של חז"ל לפסולי קהל ולבעלי מומים בהקשרים שבהם לא התבאר במפורש דינם בתורה, כגון מעמדם לעניין ערכין (המחבר עומד על ניגוד בין חז"ל שלא החילו עליהם דינים נוספים מלבד האמור בתורה, ובין כתבי קומראן שהשיתו על אנשים אלה מגבלות ודינים נוספים); דין הישג יד והיחס בינו ובין הדעה הסבורות שסכום הערכין לעני הוא קבוע; הישג יד בקרבנות שונים; משמעות 'נדר' ו'נדבה' בפשוטו של מקרא לעומת המשמעות ההלכתית בספרות חז"ל; מחלוקת רב ושמואל בעניין היכולת להקדיש שדה בתוך שנת היובל ויחסה למשנה המאפשרת להקדיש שדה ב'שעת היובל' (תוך התעכבות על האפשרות לגרוס: 'שנת היובל'); כלי עזר במקדש שנשתמרו מימי משה ובשלב מסוים שוכללו כביכול, אך הדבר פגם בהם ולכן הוחזרו למצבם הראשוני; ועוד ועוד.

הספר נכתב בקפידה רבה, וכל סוגיה זוכה בו לטיפול מסור, עקבי, דייקני ויסודי. לרוב, הצגת הסוגיה נפתחת בבירורי מבנה ונוסח, תוך שימוש במגוון עדי נוסח, שליטה בספרות חז"ל ואיתור מקבילות (כמעט שחשבתי להציע לשנות את שם הספר ל'ערכין - מחקרים במשנה, בתוספתא ובספרא'), השוואה לניסוחים קרובים בספרים החיצוניים, ושימוש נרחב בספרות פרשנית ובספרות מחקר מגוונת.

דוגמה לטרח מיוחדת וראויה להערכה: באיתור עדי נוסח מופיעה במחקר הנ"ל בעניין כלי המשכן ששימשו בימי משה, שבו נבחנה גרסת הבבלי (ערכין י ע"ב) בנוגע לשאלה - אילו מהכלים חזרו לשמש במקדש לאחר שהתקלקלו אחר ששוכללו. כנגד כתבי היד של הגמרא, ש'כולם ממקור אשכנזי', מצא המחבר שני עדי נוסח מזרחיים ובלתי צפויים לגרסת הגמרא: 'מדרש דניאל ומדרש עזרא' לר' שמואל ב"ר ניסים מסנות, וסדר רב עמרם גאון שהזכיר את העניין במסגרת פיטום הקטורת. שני עדי נוסח מזרחיים אלו ביססו את

האפשרות שלפיה לא הוזכרה בבבלי החזרה של מכתשת הקטורת למצבה הראשוני שלפני השכלול (עמ' 216).

בעיוניו, המחבר בוחן את היחס בין דברי חז"ל במשנה ובתוספתא ובמקורות חז"ליים נוספים ובין פשטי המקראות, ומשתמש תדיר בספרות חיצונית מתקופת בית שני כדי לבחון השערות ואפשרויות שונות על דרכי וזמני התהוותם של פירושים שונים והבחנה בין 'גרעינים' למיניהם ובין 'תוספות' למיניהן. צורת חשיבה אקדמית זו, מעניקה לספרות החיצונית משקל רב בהרבה מזה שמוענק לה בבית המדרש, ואף כשמדובר בהשערות בעלמא,¹ ופעמים רבות שמה לה למטרה להשתמש במקורות בודדים – אותם המצויים בידינו – על מנת לשרטט תרשים זרימה היסטורי שלם ומנומק של התפתחות ההלכה, באופן שאינו בהכרח נכון עובדתית, ודומני שחלק מהקוראים אף יחוו לעיתים שיש בו מעין אילוץ להגיע להשערה כלשהי ויהי מה – מגמה שכשלעצמה אולי אין בה פגם, אך מן הראוי לעמוד עליה ולהכיר במגבלותיה ובמשמעויותיה.

דוגמה לכך היא אזכור כתבים מקומראן המזכירים כוהן המהווה חלק מהרכב שיפוטי של עשרה (לא בהקשר של ערכין), בדמיון מסוים לדעת ר' יהודה במשנה שלהערכת אדם יש צורך בעשרה אנשים ואחד מהם כוהן (עמ' 28–29). לדעתו של המחבר, "יש מקום לשער, אף כי קשה להגיע בעניין זה למסקנות נחרצות, שרבי יהודה נסמך על מסורת הלכתית קדומה שבאופן כזה או אחר הייתה נהוגה בזמן הבית" (שם), וכן: "אפשר שדווקא שיטה זו [=של ר' יהודה] נסמכת על גרעין היסטורי" (עמ' 34). 'מסורת' ו'גרעין' אלה, אינם אלא אותם כתבים מקומראן, שספק גדול עד כמה ניתן לראות בהם מקור להלכות יהדות הפרושית שהתנאים הם ממשיכיה, ואם ניתן לראות בהם 'גרעין' שקיים בשיטת ר' יהודה יותר מאשר בשיטת חכמים.

בדיונו על פירוש המילים 'נדר ונדבה', מאמץ המחבר את פירושם של כמה חוקרים מודרניים ולפיו 'נדר הוא תמיד על תנאי, ואילו נדבה היא התנדבות ספונטנית של האדם בלי תנאי' (עמ' 118), ובהמשך רואה בפירוש זה את 'ההבחנה המקראית בין נדר לנדבה' (שם) ו'ההבחנה העולה מפשוטו של מקרא' (עמ' 119), בשונה מדרכם של חז"ל שנקטו שנדר הוא 'הרי עלי' ונדבה היא 'הרי זו'. לדידי, אף שאכן מצאנו בתנ"ך שיעור גבוה של נדרים שהיו על תנאי (כמוזכר שם בהערה 4: נדרי יעקב, בני ישראל במלחמת הכנעני, יפתח, וחנה, ויש עוד כמה מקרים) – אין בכך כדי לעשות את התנאי לחלק ממהות הנדר.

1. המילים 'השערה' ו'הצעה' ודומותיהן מופיעות בספרנו בתכיפות גבוהה, ובחלק ניכר מהמקרים ההקשר הוא הסבר היסטורי להיווצרות הנוסח שלפנינו. ראו למשל: 'יש מקום להציע את ההשערה' (עמ' 123), 'יש מקום לשער [...] צרמה למאן דהוא ששינה את גרסת המשנה' (עמ' 124), 'אפשר שכך אכן נשנה במקור, אבל עורך המשנה היה מעוניין [...]'. (עמ' 127), 'אפשר אפוא [...] שחלקה השני של המשנה הוא הוספה מאוחרת' (עמ' 141–146), ועוד רבים.

מצאנו בתנ"ך גם נדרים שאינם על תנאי, כנזירות שנקראת נדר (במדבר ו; ובין היתר פסוק כא שבו כתוב פעמיים 'ידור', והנזירות כוללת גם קרבנות), הנדרים שבפרשת נדרים (במדבר ל), נדרי אנשי האונייה של יונה לאחר ששקט הים מזעפו (יונה א, טז) ונדרו של דוד שלא לבוא באוהל ביתו עד שימצא מקום לה' - 'עד' ולא 'אם' (תהילים קלב, ב). אף שרוב המקורות הללו אינם עוסקים בקרבנות, קשה להתעלם מכך שהם משתמשים בדיוק באותה לשון נשואת דיוננו: לשון נדר. אף בפסוק (ויקרא כב, כג): "ושור ושה שרוע וקלוט נדבה תעשה אתו ולנדר לא ירצה", שהובא כמקור לפירוש החדש, מתפרש בנקל גם לפי הבחנתם של חז"ל בין נדר לנדבה: נדר הוא התחייבות שאינה על בהמה מסוימת, ולכן אין לממש אותה בבהמה שלוקה בגופה, בשונה מנדבה שאם הוסבה מעיקרה על בהמה כזו אין לדרוש מהנודב יותר מכך. לאור כל זה, דומני שבהחלט ניתן להבין שנדר בלשון 'הרי עלי' מתאים לאמירה בעת צרה ובעת בקשה לישועה, ומשכך נלווה לו תנאי, בשונה מנדבה בלשון 'הרי זו' שנאמרת מתוך רחבות, שלווה ובעלות כלכלית עכשווית על הבהמה.

במחקריו, הרב ד"ר מרקוס משלב ידע תורני מבוסס עם שימוש מפותח בדרכי ניתוח מחקריות. ניתן לייחל שלא ירחק היום וכל מסכת מסדר קודשים תזכה לספר מפרי עטו. תקוותי וברכתי שימשיך לחקור, להרצות לכתוב ולפרסם - להאהיב את תורת בית המדרש על החוקרים, ואת המחקר על הלומדים בבית המדרש.